

*Жумабаева Д.С.***КОЛЛЕДЖДЕРДЕ МОЛДО КЫЛЫЧТЫН «ЗИЛЗАЛА»
КАЗАЛЫН ОКУТУУНУН ЖОЛДОРУ***Жумабаева Д.С.***ПУТИ ОБУЧЕНИЯ В КОЛЛЕДЖАХ ПОЭМЫ
МОЛДО КЫЛЫЧА «ЗЕМЛЯТРСЕНИЕ»***D.S. Zhumabaeva***WAYS TO STUDY IN COLLEGE POEM
OF MOLDO YLYCH «EARTHQUAKE»**

УДК: 37.01 (81)

Макалада автор кыргыз элинин улуу акыны Молдо Кылычтын “Зилзала” казалын этнопедагогикалык негизде окутууну өркүндөтүү жолдорун сунуштайт. Макалада автор поэманы бөлүктөргө бөлүп окутууну сунуш кылат. Андан ары студенттер жети кадамдан турган тапшырманы аткарууга киришет. Бул тапшырмаларды аткаруу менен студенттердин логикалык ой жүзүртүүсү өнүгүп, окуянын себеп-натыйжа байланыштарын анализдөөгө шарт түзөт. Макалада автор студенттер менен бирге акындын чыгармасын идеялык-көркөмдүк түзүлүшүн жана таалим-тарбиялык маанисин талдоо жолдору менен иштөөнү көрсөтөт. Кыргыз эл акындарынын таалим-тарбия берүүчү борбордук фигуралардын бири болуп келгендигин далилдөө менен, автор чыгарманы этнопедагогикалык негизде окутууну өркүндөтүү зарыл экендигин баса белгилейт. Автор кыргыз элинин этнопедагогикасында адептен жана адамгерчиликтен турган элдик тарбиянын стратегиясын иштеп чыгууда эл ырчыларынын чыгармаларынын ролу баа жеткис экендигин көрсөтөт.

Негизги сөздөр: адабият, этнопедагогика, акын, таалим-тарбия, адам, адамгерчилик, кырсык, жер титирөө, кадам, жакшылык, эл, келечек, адеп.

В статье автор предлагает пути обучения произведения великого кыргызского поэта Молдо Кылыча “Землетрясение” на этнопедагогической основе. Для изучения поэмы, автор статьи предлагает разделить её на несколько частей. В дальнейшем автор показывает семь шагов для выполнения задания. Выполнение этих заданий создают предпосылки для анализа причинно-следственных связей событий и развития логического мышления студентов. В статье автор совместно со студентами показывает пути обсуждения идейно-художественного смысла и воспитательного значения произведения поэта. Доказывая, что кыргызские поэты были одними из главных личностей в воспитательной работе, автор подчеркивает необходимость обучения произведения на этнопедагогической основе. Автор показывает как бесценна роль произведений народных поэтов в кыргызской этнопедагогике в выработке стратегии народного воспитания, которая состоит из целомудренности и нравственности.

Ключевые слова: литература, этнопедагогика, поэт, воспитание, человек, целомудрие, катастрофа, землетрясение, шаг, доброта, народ, будущее, нравственность.

In the article, the author suggests teaching the work of the great Kyrgyz poet Moldo Kylych “Earthquake” on an ethno-pedagogical basis. To study the poem, the author of the article suggests dividing it into several parts. Further, the author shows seven steps for completing the assignment. The implementation of these tasks creates the prerequisites for the analysis of cause-effect relationships of events and the development of logical thinking of students. The author together with students shows ways of discussing the ideological and artistic meaning and educational value of the poets work. Proving that Kyrgyz poets were one of the main personalities in educational work, the author emphasizes the need to teach the work on an ethno-pedagogical basis. Author shows the role of the works of folk poets in the development of a strategy of national education, which consists of chastity and morality, is invaluable in Kyrgyz ethno-pedagogical.

Key words: literature, ethno-pedagogica, poet, education, person, chastity, step, earthquake, catastrophe, kindness, people, future, moral.

Акындар поэзиясы алып келе жаткан көп кылымдык руханий педагогикалык дөөлөттөр мезгил өзгөрүүлөрүнө туруштук берип, биздин күнгө өз калыбында жетти. Дүйнөдө руханий жакырдануу күчөп бара жаткан ушул кыйчалыш мезгилде, адеп-салт, этномаданият бааланып, этнопедагогикага муктаждыктар күчөп жаткан азыркы чакта анын актуалдуулугу улам артып жогорулап кете берет. Колледждерде окутула турган акындар поэзиясынын чыгармачылыгын болочок жаштардын таалим-тарбия уюткусу, этнопедагогикалык билимдерин өркүндөтүү булагы катары ишенимдүү түрдө сунуштоого болот. Кылымдар бою калк ичинде өркүндөп келе жаткан акындар поэзиясы элдик философиянын, элдик педагогиканын жана жазма адабияттын калыптанышына өбөлгө түзгөн.

Колледждерде акындар поэзиясынын өкүлдөрүнүн өмүрү жана чыгармачылык жолун окутууга 1 саат бөлүнгөн. Кыргыздын алгачкы жазгыч акындарынын бири Молдо Кылычтын өмүр баянын карап көрсөк, ал диний сабатын жоюп, «Чаар китептен» окуп калгандан кийин өз алдынча көп окууга ынтаасын койгону ырларынан көрүнүп турат. Акын жалаң диний китептерди эмес, ошол мезгилде белгилүү болгон Алишер Навои, Бедил, Ахмед Яссави, Хафиздин чыгармаларын окуган. «Миң бир түн», «Шах-наме» чыгармалары менен тааныш болгон. 1905-жылдарда Молдо Кылыч татар тилинде чыгуучу «Юлдуз», «Таржиман» гезит-журналдарын окуй баштайт. Кийинчерээк казак акындарынын өлөндөрүн окуйт. 1910-жылдары өзү бир аз убакытка бала да окуткан. Жазган кол китептерин эл арасына таркаткан. Кат билген кишилер биринен бири көчүрүп алган дешет. Ошентип Молдо Кылычтын ырлары эл арасында аябай белгилүү болуп кеткен. Изилдөөчүлөрдүн ою боюнча, Молдо Кылычтын чыгармаларын көчүрүп, аларды эл арасына тараткан Ысак Шайбеков болгон. Кылычтын ырлары деп жазылып алынган материалдар бири да өзүнүн кол жазмасынан алынган эмес, баары эл арасындагы адамдардан жыйналып алынган. Мындан анын чыгармалары алда канча бай, алда канча уккулуктуу болсо керек деген жыйынтыкка келебиз. Акындын ырлары эл ичинде дагы канчасы унутулуп, ыр саптары жоголуп кетүүсү да толук мүмкүн. 1911-жылы Казань шаарынан «Кыссаи-Зилзала» деген чыгармасы басылып чыгат. Муну ошол кездеги кыргыздан чыккан зыялы, агартуучу И.Арабаев чыгарган.

Колледждерде Молдо Кылычтын “Зилзала” казасы «Зар заман», «Буудайык», «Бүркүттүн тою» чыгармалары менен бирге окутулат. Чыгарманы окутууда сабактын башталышында эле окуучуларга «Зилзала» сөзүнүн маанисин түшүндүрүп берген оң. Зилзала – “жер титирөө” дегенди билдирет. Мындан башка да окуучулар үчүн түшүнүксүз сөздөрдү сабактын башында эле аларга берип койгон оң, текстти түшүнүү, талдоо мезгилинде аларда суроо жаралбайт.

Кара тажаал – заман акырына жакындаганда элди азгыра турган алдамчы.

Жажуждар – ит жээр, бит жээрлер.

Ровшан – жаркын, жаркырак, таза.

Танапсыз – жипсиз.

Арсы, күрсү – элде наркы дүйнөдө адамды соттогону алып кете турган жасоолдор деген түшүнүк болгон.

Андан ары чыгарманы талдоо аркылуу окуучулардын сабакта белгилүү бир көндүм, шык, машыгууларга ээ болуусуна жетишүүгө болот. «Көркөм чыгармасыз жана ага талдоо жүргүзүүсүз адабият сабагын,

ал тургай окуу процессин толугу менен элестетүү кыйын. Качан көркөм чыгармачылык жана ага карата эстетикалык ой жүгүртүү киргенде гана окуу процессиндеги адабият сабагы толук кандуулукка айланары, ал эми балдар жеткиликтүү билим алуулары талашсыз. ...Натыйжада, ушул аракет ар бир сабакта усулдук ыкмаларды өркүндөтүп, мугалим менен окуучунун изденүүсүн шарттап туруучу талдоо аркылуу үйрөнүүнүн органикалык байланышын камсыз кыла алган өзүнчө бир ишмердүүлүккө алып бара алат» [3; 122].

Чыгарманы окутууда аны 4 бөлүккө же барчага бөлүп алсак болот.

1-барча. Жер титирөөнүн кесепети. Молдо Кылыч «Зилзала» чыгармасынын башында эле жер титирөөнүн адамзатка кесепетин кеңири баяндаган. Алгач асман, жерлер быркырап бузулуп кетеби деп корктук дейт акын. Ат кишенеп, кошкуруп, туурда куштар талпынып, таш короолор калдырап, дүрүлдөп добуш келгенде эле өлүмдөн башканы ойлобой калгандыгын жазат.

Тоо бузулуп, таш кулап,
Жер жарылып, жар урап,
... Уктаган балдар ойгонду,
Бийлабай өзү сооронду.
Жан-жаныбар макулук,
Чочубастан койбоду.

2-барча. Зилзаланын келип чыгышына себептер. Бул барчада акын зилзаланын кесепетин адамдардын пейилинин бузулганынан көргөндүгү тууралуу айтылат.

Адамзаттын шумунан,
Анты, шерти, убада –
Баары кетти жалтайлап, - деп баштайт акын.
Амал кылбай молдолор,
Адам акын көп жеди.
Кууланган жорук көбөйдү,
Кудайдан башка ким билээр.

«Адалдыкка арзыбай, сүткор кылар сооданы, ысырапка мал чачып, журтуң кылды кооганы» – ушул себептен зилзала болуп жатат деп түшүндүрөт. Ошондой эле Молдо Кылыч адамдар ынсап кылса, табигый кырсык болбой, жакшылыктар болот эле деген ойду айтат. “Жан аманат болгон соң, ынсап кылалы, ыйман жайын билели, ошондо кырсыктан алыс болорбуз», – деген насаатын берет.

3-барча. Чоң-Кеминдеги зилзала. Молдо Кылыч поэмасында күнгөйдөгү Байсоорундагы Чоң-Кемин солкулдаганын, там жыгылып, таш басып далай жандар өлгөнүн жана бир канча жерлер жарылып, Ысык-Көлгө киргенин айтат. Там басып о дүйнөгө

кеткен адамдардын санын 300 болду деп укканын кошумчалаган:

Чүйдүн башы Чоң-Кемин,
Мен айтайын билгеним.
Үч жүздөн көп киши деп,
Жери урап өлгөнүн.
Там жыгылып баскандын,
Өлүгүн алып көмгөнүн.

Мында айтылгандай, там басып, жер көчкөнүн акын биринчи жолу угуп отурганын баса белгилейт. Демек, Чоң-Кеминде жер титирөө эмес, жер көчкү болгону айдан ачык турат. Адамзатты кайсы бир кырсык басканда кадимден тышкары болгон өзгөчө окуялар болуп турганын акын мындай деп баяндайт:

Там жыгылып, таш тийсе,
Бешиктеги бир бала
Аман калды жаныбар.

Арап тамгасындагы чыгарманын нускасында төмөнкүчө түшүндүрмө берилет: «Токмоктон жүз чакырым чыгышта, Далпырандын ташынан Жантай-Аюуке уругу, Дөөткул Токтомуш уулунун бешиктеги баласы кулаган аска таш үйдү учуруп, 40 саржан жерге түшүп, бешик сынып, бала аман калган» [4; 250]. Демек, Молдо Кылыч бул фактыны да чыгармада камтып кеткен.

4-барча. Баары Кудайдын кудурети. Акын жогорудагы ойлорду талдап келип, баары Жараткандын буйругу боюнча болуп жатканын кеп кылат:

Акыр заман белгиси
Сизге баян кылайын.
Заман андай болмогу,
Жерге бузук толмогу.

Андан ары акын бүткүл адамзатты дем берип сактаган, кишилерге ырыскы, насип бере турган, жерасманды, ай менен күндү жараткан, адам акылы жеткис кылып баарын тегиз жасаган бир Кудай деп баяндайт. Он сегиз мин ааламдан сегиз бейиш жаннатты жасап, капыр, шайтан малгунду тозогуна караткан, дөө, пери, адамды бу дүйнөгө тараткан да Кудай деп ырдаган.

Студенттер тарабынан ар бир барчадагы ойлор окулуп, жалпы түшүнүк алынган соң, мугалим аларды төмөнкүдөй кадамдардан турган иш-аракетти аткарууга чакырат. Балдарга 7 кадамдан турган тапшырма берилет. Бул тапшырмаларды аткаруу аркылуу студенттерде сынчыл ойломдун, өз ой пикирин, позициясын коргоп чыгууга да көндүмдөр калыптанат. “Терең билим берүү гана түпкү натыйжа эмес. Аны менен мугалимди жана окуучуну чектөөгө болбойт. Бүгүнкү күндө ага карата көз караш өзгөрүп баратат. Демек, терең билим бир эле учурда көз караш, активдүү позиция боюнча иштер менен толукталганда, чыныгы

турмуштун талабына жооп берет.” [2; 42]. Окуучуда активдүү турмуштук позицияны калыптандыруу үчүн сабакта ар кандай ык-машыгууларды колдонсок болот. Мына ошондой ыкманын бири-“Жети кадам” деп аталат. Окуучулардын баары биринчи кадамдан баштап жетинчи кадамга чейин ырааттуу суроолорго жооп берип жүрүп отурат. Жоопторду студенттер алгач өз алдынча, андан кийин жупта иштеп, топко алып чыгып талкууласа болот. Топтор арасындагы талкуу, ой пикирлердин жарышы сабактын кызыктуу да, жугумдуу да болушуна шарт түзөт.

1-кадам. Оюнда сүрөттө.

Молдо Кылычтын чыгармасындагы зилзаланы сүрөттөп айтып бергиле. Адамдардын абалы, жан-жаныбардын абалы, буюмдардын абалы.

2-кадам. Себебин тап.

Зилзаланын себеби тууралуу акын кандайча ой жүгүртөт? Чыгармадан цитата келтиргиле. Чындап эле адам ыйманы бул табигый кырсыктын болушуна себеп боло алабы?

3-кадам. Ой толгоо жүргүз.

Молдо Кылыч ырында алааматтын белгиси, акыр заман болордо ушундай зилзала болот деп айтат. Эгер тарыхта тээ илгерки Помпейдеги алааматтын болгонун эске салсак, андан бери канча жер титирөө, табигый кырсыктар көп эле болгон да. Же андай эмеспи? Кыргыз элинде: «Бакпай балаандан, жаппай жалаандан сакта» деген макал бар. Эмне үчүн мындай атылганын түшүндүрүп бере аласыңарбы? Балээ деген эмне? Жалаа деген эмне? Сенин оюңча кимиси коркунучтуу?

4-кадам. Салыштырып көр.

Зилзала жана жер көчкү. Экөөнүн келип чыгышынын илимий себептерин айтып бере аласыңарбы? Цунамини зилзала дегенге болобу же жокпу? Болсо, эмне үчүн? Айырмачылыгы барбы?

5-кадам. Талкуулап чыккыла. Кимиси канчалык туура?

1-көз караш: Молдо Кылыч акыныбыз зилзала болуш үчүн Кудай эле адамга айбат кылып жерди силкинтип жатат, - деп ырдайт. Чындыгында ошондой. Анткени... (мындан ары студент өзүнүн көз карашын айтат).

2-көз караш: Жок, бул диний түшүнүк. Молдо Кылыч динчил адам болгондуктан ушинтип чечмелейт. Анын үстүнө ал мезгилде географиялык илим кыргыз элинде өнүккөн эмес болчу. Илимий жактан алганда жер титирөө – бул жердин терең катмарындагы массалардын (плиталардын) өз ара кыймылынан улам пайда болгон термелүү. Потенциалдык жана кинетикалык энергия сейсмикалык толкунду пайда кы-

лат. Жогору карай багытталган толкун жердин эң жогорку катмарына жеткенде, жер алдынан келген сокку катары сезилет да, ал жерде силкинүүнү пайда кылат.

6-кадам. Суроо бергиле. Акындын чечмелөөсүндө зилзаланын себептери кандайча берилет? Чоң-Кеминде болгон табигый кырсыкта канча адам набыт болгон? Эмне үчүн Молдо Кылыч «Чочутпады да болсо, Чоң-Кеминдин калкындай» дейт? Бул сөзгө караганда кайсы жердеги кырсык катуу болгон?

7-кадам. Корутунду чыгаргыла. Кыргыз элинде кырсыкка, амандыкка, жакшылыкка багышталган кандай сөздөр же макал-лакаптар бар? Кыргызстанда акыркы жылдары катталган эң чоң зилзала Алайдын Нура айылында болгон. Бул тууралуу маалыматтарды маалымат булактарынан карап, жоготууларды аныктагыла. Жогоруда айтылгандарды катыштырып, өз ой жүгүртүүнөрдү эссе түрүндө жазгыла. Эсседе кыргыз эл макалдарын пайдалансаңар болот. Мисалы, «Өлүм айтып келбейт», «Сактанганды сактайм дептир», «Кудайдын буйругусуз кумурсканын бели сынбайт», «Жамандык бирөө, жакшылык көп», «Баш аман болсо, баары табылат».

Жогорудагы тапшырмалар менен бирге балдарды турмушка да дайрдоо кошо кетет. Жер титирөө болгондо кандай коопсуздук эрежелерин сактоо керек? Табият кырсыктары эмнеси менен коркунучтуу? Сен зилзала болгондо кандай абалда каласың? деген суроолорду берсе болот. Профессор Д. Шаматовдун изилдөөсүндө биздин өлкөдөгү окуучулардын көпчүлүгү жаратылыш кырсыктарынан коркушат. «Окуучулардын аалам келечегине болгон көп тынчсыздануулары жана коркунучтары айлана-чөйрө проблемаларына байланыштуу болду. Аларды кар көп түшүү, цунами, зилзала, өрт, ташкын жана селге окшогон жаратылыш кырсыктары кыжалат кылат. Биздин сурамжылоодо катышкан окуучулардын 94% дал ушул табият кырсыктары тынчын ала тургандыгын белгилешкен» [5; 137].

Кыргыз элинде жакшылыктын да, жамандыктын да баары Кудайдан, Жараткандан келет деген түшүнүк калыптанып калган. Ошондуктан, «Ажалың жетсе өлмөк бар, амирин айтса көнмөк бар» деген макалдар пайда болгон. Ошондой болсо да, элибиз кээде «Кудай сактанганды сактайм дептир» деп, бир эле Кудайды карап отура бербестен, адам да жамандыктан коргонуу үчүн өзүнүн бар аракетин көрүүсү керек деп эсептеген. «Жамандыкты амандык жеңет» дегендей, кандай болгон учурда да жакшылык менен аяктап, жакшылык менен бүтөт деген оптимисттик ой менен жашаган. «Жакшылыктын жарыгы өчпөйт»,

«Жакшылык бапырап көп келбей, бириндеп келет» деп жакшы кабарга, кубанычтуу окуяларга сүйүнүп сүйүнчүсүн берип, жакшылыкты сабырдуулук менен күтө билген. Элдин кылымдар бою айтылып келген оозеки адабиятында, акындар чыгармачылыгында жакшылык менен жамандыктын эриш-аркак жүргөнү, жакшылыктын шарапаты, жамандыктын кесепети тууралуу ырдалып келген. Демек, Молдо Кылычтын чыгармалары кыргыз элинин улуттук, руханий жана маданий баалуулуктарын жогорку деңгээлде чагылдырып, элдик педагогиканын өзүнчөлүгүн баса белгилеген педагогикалык туунду экендигин тастыктайт. Окумуштуу К.Асаналиев Молдо Кылычтын бүткүл билимин, акындык өнөрүн элдин маданиятын өнүктүрүүгө жумшагандыгын баса белгилеп, мындай дейт: «Молдо Кылычтын адабий мурасы өзүнүн жаратылыш көрүнүштөрдү, адам турмушун сүрөттөгөн реалисттик салттары, жаңыча башталмалары менен гана эмес, ошондой эле курч социалдык карама-каршылыктары, бүдөмүктөрү, мистикалык чегинүүлөрү менен да баалуу, ал мына ушундай көп түстүүлүгү, көп жактуулугу менен дайыма жандуу кыймыл-аракетте» [1;26]. Жогорудагы жакшылык-жамандык тууралуу элдин ичинде айтылган мыкты сөз берметтери, түшүнүктөрү тууралуу айтып келип, адабиятчынын акындын чыгармачылыгына берген баасын да кошуп кетүү туура.

Эл акындарынын өз ырларында айтылган көз караштары, чыгарган тыянагы кыргыз эли үчүн кадимки окуу куралынын же китептин милдетин аткарган. Элге маалымат бергени, жакшылыкка үндөп, келечекке шыктандырганы менен кымбат. Ошондон улам элде өзүн үйрөнгөндү башкаларга үйрөтүү же кийинки муунга өткөрүү милдети пайда болгон. Кыргыз элинин этнопедагогикасында адептен жана адамгерчиликтен турган элдик тарбиянын стратегиясын иштеп чыгууда эл ырчыларынын чыгармаларынын ролу баа жеткис.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Башат. Молдо Кылычтын “Казалдар” китебине жазылган баш сөзү. - Фрунзе, 1991. - 26-бет.
2. Исаков Б. Натыйжалуу окутуу боюнча усулдук колдонмо. - Б., 2012. - 42-бет.
3. Ишкеев Н.И., Батаканова С.Т. Адабиятты окутуунун методикасы илиминде көркөм чыгарманы талдоо проблемасы. / «Известия вузов Кыргызстана» журналы. - 2016-ж. - №8. - 122-бет.
4. Молдо Кылыч Казалдар. - Ф., 1991. - 250-бет.
5. Шаматов Д. Билимге умтулуу. - Б., 2019. - 137-бет.